

ПРО ІСТИНУ В «РОЗДУМАХ»

Серце Марка Аврелія не було кам'яним. Діставши звістку про смерть одного зі своїх найулюбленіших наставників, молодий цезар був приголомшений, а його щоками котилися сльози — можливо, він навіть почав бити себе в груди і рвати на собі одяг від горя. Палацові слуги, боячись, що від такого публічного прояву неприборканих емоцій його репутація може постраждати, кинулися до нього, аби стримати. Названий батько Марка Аврелія, імператор Антонін Пій, вдумлива й лагідна людина, жестом наказав їм відступити. Він прошепотів: «Нехай він хоч раз побуде просто людиною, бо ні філософія, ні імперія не відбирають у людини природних почуттів»¹.

Такі прояви емоцій не були чимось незвичним для Марка. До нас дійшли відомості про те, як у свої п'ятдесят років він, уже будучи імператором, зворушився до сліз, коли захисник у своїй промові виголосив: «Блаженні ті, хто померли під час чуми!»². Наприкінці свого життя імператор також плакав, цього разу над листом, у якому повідомляли, що катастрофічний землетрус зрівняв із землею місто Смірну (сучасний Ізмір, що в Туреччині). Його сльози просочили пергамент на словах: «Вона стала пустелею, через яку дмуть західні вітри»³. Марк був людиною, здатною спізнати сильне горе й, можливо, саме тому все життя вправлявся у філософських студіях: він усвідомив, що хоч великий правитель може відчувати горе або гнів, та не повинен дозволяти сильним емоціям затьмарювати своїх суджень.

В особистих нотатках, відомих сьогодні як «Роздуми», Марк неодноразово повертається до головного питання: як не дати пристрастям заволодіти розумом? Якщо ми зосередимося на тому, що маємо, і щомоментно слідуватимемо розуму «з героїчною істиною в кожному слові», то досягнемо мети життя⁴. Сторінки «Роздумів» показують, що їхній автор знову і знову намагається зберегти раціональне й гранично відверте ставлення до найтривожніших подій життя, від особистих трагедій, як от втрата улюбленого наставника, до міждержавних катастроф, на кшталт великих воєн, з якими Рим зіткнувся у час його імператорства.

І то була не просто книжна, чи пак академічна філософія, а радше спосіб життя. Любов до істини стала для Марка ледь не релігією. Божественну природу всесвіту й усього, що існує, він ототожнював з первісною богинею на ім'я Істина, або Алетея⁵. Брехуни й самообдурені самі винні у своїй *нечестивості*, оскільки протиставляють себе божественній природі. Натомість філософ, який живе у згоді з істиною, «подібний до жерця і служителя богів»⁶. Та й справді, римський імператор обіймав посаду верховного жерця (*pontifex maximus*). Марк, безперечно, вважав свою відданість філософській істині невіддільною частиною виконання релігійних обов'язків, як приватна особа і як очільник держави.

До того ж він був дослідником *людської* природи, а його пошук істини поширювався й на життя інших людей, що навіть спонукало його до експериментів з написанням біографій. В юнацькі роки він звернувся по пораду до свого вчителя риторики стосовно методів для написання якоїсь історії⁷. Окрім власних спогадів, він почав працювати над «Діяннями стародавніх греків і римлян», хоча врешті закинув обидва ці задуми⁸. Вивчення характерів інших людей стало для нього споглядальною справою; як він пише в «Роздумах»: «Привчи себе уважно прислухатися до того, що говорить інший, і якщо змога, поринь у думки мовця»⁹.

Тож, можливо, саме через твори Марка Аврелія нам вдасться побачити, як розвивався його характер. Бадьорі й доброзичливі листи його юності розповідають переважно про вивчення риторики та різні дрібниці повсякденного життя — біль і страждання, родинні вакації, чвари між його друзями. Важко пов'язати їх з автором «Роздумів», написаних десятиліттями пізніше, які звучать значно врочистіше і вдумливіше. (Хоча, до певної міри, такої різниці варто було очікувати, оскільки «Роздуми» — зовсім інший тип письма.) Можливо, ми зауважимо зміни характеру, вивчаючи його різні скульптурні зображення, створені за життя. На одних він у розквіті сил супить брови, ніби розмірковує над проблемою з логіки, що її якраз вивчає. На інших його очі мрійливо зведені, начебто у спогляданні небес¹⁰. У статуях, що зображають імператора наприкінці життя, його погляд спрямований уперед, а обличчя набуває виразу урочистої смиренності. Перше відповідає філософу-початківцю, друге — досвідченому воєначальнику, який переживав війну за війною і став свідком жадливої моровиці.

Однак, якщо ми збираємося проникнути у свідомість імператора-стоїка, нам варто ретельно розглянути свідчення про його думки і вчинки. Марк дотримувався філософії, яка суттєво відрізняється від панівних цінностей будь-якого сучасного суспільства. Деякі з його недавніх біографів дещо зневажливо ставляться до стоїчної філософії, яка відіграла таку важливу роль у його житті: «Важко уявити більш зарозуміле, нелюдське, буркітливе й загалом відрозливе вчення [ніж стоїцизм], — глузує один з них, — але цілком зрозуміло, чому ця програма приваблювала Марка Аврелія»¹¹. Такий погляд на стоїцизм є карикатурою, заснованою на популярних хибних уявленнях, і він не дає цій філософії справедливої оцінки. В античному світі стоїцизм процвітав протягом п'яти століть, а про переваги та привабливість цього вчення говорили численні його прихильники. Сьогодні тисячі психологічних досліджень надають наукові докази ефективності сучасної когнітивної психотерапії, яка від самого спочатку

надихалася стоїками¹². Багато сучасних читачів так само знаходять у стоїцизмі філософію, здатну глибоко змінити життя — філософію, яка дає змогу прожити певні емоції, а не просто позбувається від них усіх.

Спроба написати біографію Марка Аврелія без належної уваги до впливу стоїцизму була б такою само абсурдною, як спроба писати про святого Августина, ігноруючи його християнську віру. Марк переживав як моральне, так і терапевтичне самовдосконалення. Годі збагнути його характер, не з'ясувавши, чому стоїцизм став для нього таким важливим і як він впливав на його вчинки. Тому в цій книжці я прагну поєднати свідчення про його переконання й цінності, які можна відшукати в приватних нотатках і листах, зі свідченнями про його вчинки, відомі нам із творів римських істориків та інших античних джерел.

Більшість читачів цікавляться постаттю Марка завдяки його знаменитій книжці. «Роздуми» стали однією з найулюблених класичних книжок духовного самовдосконалення всіх часів. Протягом усієї історії вона мала глибокий вплив на незліченну кількість людей з усіх верств суспільства. Сучасна слава «Роздумів» бере свій початок з 1558 року, коли було опубліковане перше друковане видання грецького рукопису разом з латинським перекладом під назвою «До самого себе» (Та eis heauton). У 1634 році з'явився перший англійський переклад під назвою «Марк Аврелій Антонін, римський імператор, його роздуми про самого себе»¹³. Згодом ця назва увійшла в ужиток, і тепер книжку Марка Аврелія називають просто «Роздуми».

Отже, які основні настанови «самому собі» виклав Марк Аврелій у «Роздумах»? Найважливішою з них є «життя у згоді з природою», яке стоїки визначали як найвищу мету людського буття. І хоча Марк вживає слово «стоїк» лише один раз, він часто цитує цю головну сентенцію їхньої філософії. Він відчуває вдячність до своїх наставників-стоїків за те, що вони часто демонстрували йому на практиці, у повсякденному житті, що означає «жити у згоді з природою». Звертаючись до самого

себе, Марк казав, що ніщо не зможе завадити йому жити у згоді з природою, як то робили стоїки, хоча на практиці йому час-то це давалося важко¹⁴.

Жити «у згоді з природою» для стоїків означало жити *розумно*, адже розум вони вважали найвищою людською здібністю. Якби ми жили послідовно у згоді з розумом, то удосконалили б свою природу й досягли б чесноти мудрості. Якби ми застосовували цю мудрість у стосунках з іншими людьми, ставлячись до них чесно і справедливо, то досягли б *суспільної* чесноти справедливості. Однак для того, щоб жити повніше у згоді з мудрістю і справедливістю, необхідно опанувати страхи й бажання, які загрожують завести нас на манівці. Усе це потребує мужності та поміркованості, і так ми маємо чотири найважливіші чесноти античного стоїцизму: мудрість, справедливість, силу духу та поміркованість. У цьому сенсі стоїчну мету життя можна розуміти як «життя у згоді з чеснотами», якщо пам'ятати, що всі чесноти стоїки вважали формами моральної мудрості.

Попри те, що мудрих людей не має надто бентежити лихо, вони не є цілковито черствими. Марк Аврелій, як ми знаємо, міг бути чутливою людиною. Він поступово навчився керувати своїми емоціями, раціонально їх досліджуючи, а не просто приглушуючи. Стоїцизм навчив його розглядати зовнішні події — події поза його безпосереднім контролем — як другорядні. Він засвоїв своєрідну психологічну терапію, покликану звільнити його від нездорових пристрастей, стану душі, який стоїки називали *апатеею* (apatheia). (Це слово в стоїчній філософії ближче до поняття «свободи від патологічних емоцій», ніж до того, що ми сьогодні розуміємо під «апатією»). Майже все, що Марк говорить про філософію, має основну мету — жити у згоді з природою, звільнившись від нездорових емоцій. У тексті цієї книжки я використав понад сотню таких цитат із «Роздумів», щоб підкреслити зв'язок між стоїчними принципами автора і тим, як він насправді чинив у житті. Однак, ким же був Марк Аврелій насправді? Сьогодні багато хто знає його через роль Річарда

Гарріса у фільмі «Гладіатор» (2000), а дехто може згадати Алека Гіннеса у фільмі «Падіння Римської імперії» (1964) — але ці фільми лише частково спираються на історичні факти. Так склалося, що ми знаємо про біографію Марка Аврелія більше, ніж про будь-якого іншого стоїка чи античного філософа. До нас дійшли три найважливіші римські історичні праці, які описують його життя і характер: «Римська історія» Кассія Діона, «Історія імперії від смерті Марка» Геродіана та «Історія Августів», написана кількома авторами¹⁵. Ми також володіємо архівом приватних листів Марка та його вчителя риторики Марка Корнелія Фронтонна, які дають нам виняткове уявлення про його приватне життя як цезаря (призначеного спадкоємця імператора), а згодом і як самого імператора. (Ці та інші історичні джерела докладніше описано в примітках до джерел.)

У згаданих джерелах ми натрапляємо на колоритних персонажів, з долями яких переплітається історія Марка Аврелія. Так, наприклад, у цій книжці значне місце посідає імператор Адріан, який мав глибокий вплив на виховання хлопчика. Марк Аврелій народився за часів правління Адріана, згодом був названий його онуком, а в останні місяці Адріанового життя навіть мешкав на його віллі. Нині Адріан має репутацію одного з найкращих імператорів, чим почасти завдячує знаменитому роману Маргеріт Юрсенар «Мемуари Адріана». Як зазначає один із його біографів, «не буде перебільшенням сказати, що на деякий час пані Юрсенар замінила науковців. Її Адріан сприймався як правдивий образ дійсності»¹⁶. Книжка Юрсенар, яку багато хто вважає літературним шедевром, базується на ретельних дослідженнях. Однак її задумували як твір історичної белетристики, і в ній Адріан зображений набагато привабливішим, ніж про це свідчать історичні документи. Твір написано у формі його листів до молодого Марка Аврелія, відповідей якого ми так і не побачили. У книжці, яку ви зараз читаете, більше йдеться про історію цього хлопчика — а сам Марк Аврелій не залишив жодного позитивного відгуку про Адріана. Впадає у вічі, що ім'я Адріана

відсутнє в першій книжці «Роздумів», де перераховано шістнадцять родичів і наставників, чіми якостями Марк Аврелій захоплюється найбільше. У певному сенсі ця книжка є його автобіографією, хоча, можливо, краще було б назвати її фрагментом автобіографії, оскільки автор розповідає нам лише про те, як конкретні люди його надихали. Він оминає увагою інших, наприклад, численних критиків його правління, які виступали проти нього або бачили в ньому свого ворога. Він також опускає фактично будь-які згадки про головні події свого життя. У цій сучасній біографії я спираюся на зазначені фрагменти та інші джерела, щоб показати, як юний Марк надихався своєю родиною та наставниками і як він застосовував засвоєну від них стоїчну філософію під час величезних викликів, з якими йому як імператору довелося зіткнутися.